

18 De natuur maakt geen selfies

De gezonde samenleving vanuit socio-ecologisch perspectief

Noelle Aarts

We zijn het vermogen kwijtgeraakt ons te verbinden met de natuur, met andersdenkenden en wellicht ook met onszelf. Die kunst heeft plaatsgemaakt voor een superieure verhouding tot de natuur, die inmiddels zit ingebakken in nagenoeg alle structuren en systemen waarmee wij ons hebben omringd.

Willen we werkelijk een gezonde samenleving realiseren, met respect voor al wat leeft, dan moeten we flink aan het werk. Het goede nieuws: we kunnen aansluiten bij wat al gaande is.

Pleidooi voor een hernieuwd contact met de natuur, de ander en onszelf.

In de jaren vijftig van de vorige eeuw verscheen het boek *De gezonde samenleving, psychopathologie van democratie en kapitalisme* van de Duits-Amerikaanse filosoof en psycholoog Erich Fromm.¹ Het betreft een kritische visie op de gevolgen van de consumptie-maatschappij. Op het eerste gezicht biedt de moderne samenleving een ongekende mate van welvaart, maar Fromm betoogt dat daar een hoge prijs voor wordt betaald. In zijn ogen stimuleert het kapitalisme een ziekelijk vluchtgedrag in hedonisme en narcisme. In de complexe, door technologie en consumptiedwang beheerste wereld zoeken mensen een veilig heenkomen in een obsessieve gerichtheid op het zelf, aldus Fromm. Onze passie voor het via social media massaal verspreiden van selfies die onze tevredenheid met onszelf moeten tonen, is een actueel voorbeeld van dit fenomeen.

Niet alleen leidt een dergelijke zelfgerichtheid volgens Fromm tot zelfoverschatting en eigenwaan, maar bovenal tot beschavings-

erosie en een gebrek aan liefde voor het leven, voor de medemens en voor de wereld om ons heen. Dat is niet alleen ongezond in sociale zin, maar ook in psychische zin. Fromm laat zien hoe onze welvaart in feite woekert op 'een algehele vervreemding van het leven' waarmee hij bedoelt dat mensen zichzelf zijn kwijtgeraakt, omdat ze het idee hebben geen invloed te kunnen uitoefenen op ontwikkelingen in de wereld om hen heen.

Die vervreemding lijkt zich vandaag de dag op tal van manieren te uiten. Veel mensen hebben inderdaad het gevoel dat ze doorlopend worden geconfronteerd met problemen die ergens *out there* worden veroorzaakt terwijl zij met de gevolgen worden opgezadeld, zonder dat ze iets hadden kunnen bijdragen aan het voorkomen ervan. Denk aan klimaatverandering, de afname van biodiversiteit en de uitputting van fossiele brandstoffen. Of aan de eindeloze vluchtelingenstromen en onvoorspelbare pandemieën zoals de coronapandemie. Het zijn problemen waar we intussen dagelijks mee worden geconfronteerd, problemen die niet alleen onze leefomgeving ernstig schaden, maar ook onze gezondheid. Problemen die gepaard gaan met twijfels en onzekerheden over oorzaken en gevolgen.

Wat we intussen wel weten, is dat ze niet eenvoudig zijn op te lossen en dat we ons daar steeds ongemakkelijker bij voelen: hoe ver kunnen we gaan zonder ons daadwerkelijk te bekommeren over klimaatverandering? Welke levensbedreigende pandemieën staan ons in de komende tijd te wachten? Wat kunnen we doen om onze samenleving weer gezond en veerkrachtig te maken?

We bekijken dit vraagstuk vanuit een socio-ecologisch perspectief, vanuit een reflectie op de manier waarop wij ons verhouden tot onze leefomgeving, ofwel de natuur, en daarmee ook tot elkaar. Gaandeweg zijn we het Antropoceen binnengetreten, een nieuw tijdperk in de geschiedenis waarin de invloed van mensen op de aarde bepalend is voor de toekomst van de planeet. Het Antropo-

een vraag, in de woorden van de Franse filosoof Bruno Latour, om een herbezinning op onze verstoorde verhouding met de planeet.² Om het fundament voor een gezonde samenleving te herstellen, gaan we op zoek naar een nieuwe solidariteit tussen al wat leeft op deze planeet.

Heilzame natuur

De biologie leert ons dat elk organisme leeft in een biotoop. Zonder zo'n natuurlijk leefgebied geen organisme. Als de biotoop verandert, zal het organisme mee moeten veranderen. Doet ze dat niet, dan sterft ze op een goed moment uit.³ Dit geldt ook voor mensen en hun leefomgeving: klimaatverandering vraagt om aanpassing. Omgekeerd is de kwaliteit van onze leefomgeving, van onze biotoop, afhankelijk van de manier waarop wij daar mee omgaan. We maken, kortom, deel uit van de natuur, er is sprake van wederzijdse afhankelijkheid.⁴

De geleidelijke afname van de kwaliteit van de natuur gaat gepaard met een afnemend contact met de natuur. Dat begint al bij onze kinderen. Onderzoek laat zien dat kinderen steeds minder buiten spelen en daardoor steeds minder directe ervaringen hebben met de natuur.⁵ Ook de afstand waarop kinderen zonder toezicht naar buiten mogen, is steeds kleiner geworden. Konden onze grootouders als kind tot zo'n drie kilometer in de omtrek gaan struinen, de vrijheid van de kinderen van de huidige generatie om alleen of met elkaar op pad te gaan, reikt niet verder dan 25 meter.⁶ Het resultaat is dat onze houding ten opzichte van de alledaagse natuur inmiddels getuigt van onwetendheid en wellicht ook een zekere onverschilligheid.

De helende krachten van de natuur lijken we daarmee goeddeels vergeten. Dit terwijl onderzoek keer op keer positieve effecten van de natuur laat zien, niet alleen op onze gezondheid en vitaliteit, maar ook op ons welbevinden en geluk en zelfs op ons sociaal ge-

drag. Regelmatig wandelen in de natuur doet wonderen voor de conditie, het voorkomt hart- en vaatziekten en verhoogt de levensverwachting.⁷ Natuurlijke omgevingen vormen de perfecte omstandigheden voor mentale ontspanning, omdat ze de ervaring van zogenoemde *soft fascination* creëren: anders dan stedelijke en technologische omgevingen eisen zij niet al onze aandacht op en laten daarmee het vermogen open om na te denken en ervaringen te verwerken.⁸ Wandelen is een van de meest werkzame manieren om stress tegen te gaan en onszelf te relativiseren.

De Wageningse hoogleraar Cees van Woerkum onderscheidt verschillende stadia van contact met de natuur.⁹ In het hoogste stadium ervaren we dat we verbonden zijn met de natuur, dat we erin opgenomen zijn, dat we één zijn met de natuur. Die ervaring gaat gepaard met een verlies aan ‘ego’:

Het doet er niet meer toe wie we zijn, wat anderen van ons denken en ook niet wat we van onszelf denken, het zelfbeeld dat we hebben, wat onze identiteit is. Al onze mooie eigenschappen of bijzondere prestaties zijn van nul en generlei betekenis. Evenmin hebben onze zwakheden of mislukkingen enig gewicht. Ook hoe we eruitzien is op zulke momenten volmaakt oninteressant. Het is allemaal oké. Onze verlangens spelen ineens geen rol meer, de toekomst wordt een abstractie. Het verleden, met zijn hoogte- en dieptepunten, is niet meer aan de orde. Verdrietigheden, beslommeringen, ze zijn verdwenen. En toch is het ervaren leven niet saai, zeker niet. Het is intens en actief, we zijn vol van wat ons omgeeft. In zekere zin is het volmaakt, want niets ontbreekt.

Als we ons één voelen met de natuur, dan voelen we dat we deel uitmaken van één groot geheel, dat we via de natuur ook verbonden zijn met elkaar. We horen erbij en we doen ertoe, ook als we niks bijzonders doen. ‘De natuur kent geen oordeel, heeft lak aan

ons gedoe,' voegt Prinses Irene hier in haar Westhoff-lezing aan toe.¹⁰ Zelfs onze fundamentele angst voor de dood wordt gerelativeerd. Wanneer we sterven, verworden we immers tot elementen die de basis vormen voor nieuw leven: wat komt, is het resultaat van wat was. Zo draagt het contact met de natuur bij aan de zin van ons bestaan en daarmee aan ons geestelijk welzijn. Deze gedachte wordt onder meer bevestigd door de manier waarop in niet-westerse culturen tegen depressie wordt aangekeken – in Nederland intussen volksziekte nummer één, erg genoeg vooral onder jongeren. De Afrikaanse filosoof Pius Mosima vertelde in zijn lezing voor Radboud Reflects dat het woord depressie in inheemse talen niet voorkomt.¹¹ Dit betekent niet dat inheemse mensen niet neerslachtig kunnen zijn, hun interesse in de dingen kunnen verliezen en zich daarom afzonderen. Maar de overtuiging is dan niet dat iemand een depressie heeft, maar dat diens relatie met de omgeving is verstoord. De oplossing is om de verbroken verbinding te herstellen en hem of haar weer onderdeel te laten uitmaken van de omgeving.

In het verlengde hiervan ligt het initiatief van de Nederlandse psycholoog Ad Bergsma om een wandeling uit te zetten langs de Waal. 'Het Pad' loopt van Millingen tot Rockanje, zo'n 210 kilometers lang, bedoeld voor mensen met psychische klachten, waaronder een depressie. Dat is heel wat anders dan iemand van een depressie genezen met individuele therapieën en medicijnen. Wat helpt dat als je daarnaast een geïsoleerd leven leidt en niet in contact staat met je omgeving?

Wanneer we streven naar een gezonde samenleving, is er reden genoeg om niet alleen de kwaliteit van de natuur te herstellen, maar ook onze relatie tot de natuur te herzien en te werken aan voorwaarden die helpen om onszelf opnieuw te beschouwen als onderdeel van de natuur. Dit vraagt om een herziening van een aantal ordeningen die de huidige samenleving kenmerken en die ons stre-

ven naar een gezonde samenleving in de weg zitten. Om te beginnen een herziening van de manier waarop wij onze positie beschouwen ten opzichte van andere bewoners van deze planeet.

‘Dat is van mij’

Het proces dat ertoe heeft geleid dat wij onszelf boven de natuur hebben geplaatst, is zo’n 10.000 jaar geleden aangevangen met het begin van de landbouw en het bijbehorende grondbezit:

De eerste die een stuk grond omheinde en durfde te zeggen ‘dat is van mij’, en mensen aantrof die onnozel genoeg waren om hem te geloven, was de ware grondlegger van de burgerlijke maatschappij. Wat een misdaden, oorlogen, moorden, wat een ellende en verschrikkingen was de mensheid niet gespaard gebleven als iemand toen de palen had uitgerukt of de gracht had gedempt en tot zijn medemensen had geroepen: ‘Hoed je om naar die bedrieger te luisteren; jullie zijn verloren als jullie vergeten dat de vruchten iedereen toebehoren en dat de aarde van niemand is.’¹²

Bovenstaand citaat uit het essay ‘Vertoog over de Ongelijkheid’ van Jean-Jacques Rousseau – de eerste druk verscheen in 1755 – komt ons wellicht enigszins pathetisch over. Maar dat is het allerminst. Intussen is er heel wat wetenschappelijk bewijs voor de stelling dat er veel is veranderd vanaf het moment dat mensen neerstreken op een vaste plek.¹³ Jagers en verzamelaars, zo leren ons de antropologen, hadden een redelijk ontspannen leven. Ze hoefden lang geen 40 uur te werken om voedsel en onderdak te regelen. Bovendien waren ze gezonder omdat ze meer bewogen en een veel gevarieerder voedselpakket kenden dan de latere landbouwers met hun overvloed aan graan en rijst. Nadat de mensen steeds dichterbij elkaar gingen wonen en ook nog eens in groten getale dieren gingen domesticeren, ontstonden er allerlei nieuwe ziekten. De plagen van

mazelen, pokken, tuberculose, syfilis, malaria, cholera en de pest zijn ontstaan toen mensen zich gingen vestigen.^{14,15}

Met de ontwikkeling van nieuwe technologieën om opbrengsten per oppervlakte-eenheid verder te maximaliseren, is de trend om onszelf boven de natuur te plaatsen in een stroomversnelling gekomen. Het vertrouwen in de technologische maakbaarheid van de wereld is groot. Ook in onze pogingen om klimaatverandering te beheersen, is een technologische benadering vooralnóg dominant.

Toch wordt het inzicht dat technologie niet volstaat om de problemen in onze leefomgeving op te lossen, gaandeweg breder gedeeld. De vereiste herordening is fundamenteeler van aard. Volgens de innovatietheorie kan die pas slagen wanneer sprake is van een nieuwe combinatie van wat we hardware, software en *orgware* noemen.¹⁶ Hardware verwijst naar de technologische en ecologische ingrepen die nodig zijn om een gezonde leefomgeving te creëren waar planten, dieren en mensen wel bij varen.

Orgware gaat over de formele en informele spelregels die de samenwerking moeten bevorderen die technologische ingrepen mogelijk maakt. Denk aan de verdeling van financiële middelen, maar ook aan wet- en regelgeving vanuit verschillende bestuurlijke niveaus. Zolang Brussel een onbegrensd gebruik van pesticiden toestaat, wordt het lastig om een gezonde leefomgeving te realiseren. En zolang we binnen het huidige kapitalistische systeem de waarde van alles blijven uitdrukken in geld, zal de natuur het moeilijk hebben.

Software gaat over meningen, opvattingen, kennis, associaties en visies van burgers, politici, wetenschappers, ondernemers en andere belanghebbenden: in hoeverre beschouwen zij de huidige situatie als een maatschappelijk probleem? En als ze dat doen, welke maatregelen vinden ze dan effectief? Welke maatregelen zien ze als realistisch, dus inpasbaar in hun dagelijkse praktijken, en welke maatregelen als rechtvaardig vergeleken met wat van anderen wordt

gevraagd? Wat zijn de onderliggende aannames, normen, ervaringen en belangen die tot hun standpunten leiden en die uiteindelijk ook de orgware en de hardware bepalen?

Kortom, herordering vraagt om erkenning van een aantal fundamentele afhankelijkheden, niet alleen onze afhankelijkheid van de natuur, maar ook die van andere mensen.

Het intermenselijk gedoe

Vanaf het moment dat we geboren worden, hebben we anderen nodig om in leven te blijven, ons te ontwikkelen en zin te geven aan ons bestaan.¹⁷ Ook om complexe problemen zoals klimaatverandering, de afname van biodiversiteit, de noodgedwongen migratie van miljoenen en de verspreiding van pandemieën het hoofd te bieden zijn we aangewezen op elkaar.¹⁸ Vooralsnog lukt het ons niet om tot overeenstemming komen over wat het juiste beleid is en het juiste gedrag om de nodige herordering te realiseren. Zolang mensen het niet eens zijn over oorzaken en oplossingen van problemen, blijft actie uit, ook als de urgentie groot is.¹⁹

Veel problemen die gerelateerd zijn aan de kwaliteit van de leefomgeving worden verklaard door wat Hardin de *tragedy of the commons* heeft genoemd.²⁰ Deze theorie gaat over de manier waarop mensen omgaan met gemeenschappelijke natuurlijke hulpbronnen, namelijk ieder voor zich vanuit een individueel belang, gericht op de korte termijn. Op de lange termijn leidt dat tot definitieve uitputting van de bronnen. Onderzoek laat zien dat dergelijke processen voor een belangrijk deel worden bepaald door hetgeen zich tussen mensen afspeelt: de machtsstrijden tussen belanghebbenden en het intermenselijk gedoe met de bijbehorende dynamiek van insluiten en uitsluiten. We worden dagelijks gehinderd door onze eigen mentale gesteldheid, onze impulsen en gevoelens en ons beperkte vermogen om te relativiseren en over onze eigen schaduw heen te stappen. Voortdurend worden we ge-

waarschuwd voor de zogenoemde algoritmes waarmee bedrijven als Google en Facebook informatie selecteren, al naargelang onze voorkeuren en standpunten. Minder druk maken we ons over de algoritmes in ons eigen hoofd: we selecteren zelf ook informatie en vervormen die tot een verhaal dat bevestigt wat we al weten, wat we al vinden en doen, waarmee we onze bestaande denkpatronen reproduceren. Deze observatie wordt bevestigd in hersenonderzoek.²¹ Wanneer mensen informatie ontvangen die hun bestaande meningen en opvattingen bevestigt, gaan in de hersenen de stoplichten op groen: kom maar binnen! Bij informatie die niet strookt met wat we vinden, springen de stoplichten op rood: die informatie wordt tegengehouden, genegeerd of zodanig omgevormd dat bestaande opvattingen alsnog worden bevestigd: het had waar kunnen zijn.²²

Daarbij komt dat onze voorkeuren en standpunten, meningen en opvattingen niet op zichzelf staan. Ze zijn het resultaat van gesprekken die we vooral voeren met *osm*, Ons Soort Mensen. Mensen die op ons lijken, mensen die dezelfde informatie selecteren uit de eindeloze brij die ons dagelijks wordt aangeboden en daarmee onze gedachtenpatronen bevestigen en versterken. Binnen deze netwerken van gelijkgestemden imiteren en kopiëren we dat het een lieve lust is: denkbeelden en gedrag zijn uitermate besmettelijk!²³

Voorkeuren en standpunten die in dergelijke homogene netwerken worden ontwikkeld, zijn niet gemakkelijk te veranderen. Omdat ze binnen de groep niet worden betwist, worden ze gaandeweg beschouwd als onomstreden waarheden. Het risico van groepsdenken²⁴ neemt dan al gauw de overhand: wanneer iedereen het met elkaar eens is, verdwijnt het kritisch denkvermogen en ziet men niet meer wanneer de overeenstemming de plank misslaat.²⁵

Duidelijk is dat samenwerking tussen belanghebbenden die van elkaar afhankelijk zijn, maar deel uitmaken van verschillende soci-

ale omgevingen, vanwege dergelijke dynamieken niet gemakkelijk van de grond komt. Herordering van bestaande structuren en patronen voor het oplossen van problemen die onze samenleving op dit moment ongezond en kwetsbaar maken, is mede hierom een moeizaam proces.

Als we al in gesprek gaan met mensen die niet tot onze sociale groep behoren en er anders over denken, dan laat onderzoek zien dat we daar niet heel goed in zijn. Integendeel, in plaats van interesse tonen ('Ik hoor een nieuw geluid, boeiend, vertel!') proberen we de ander onmiddellijk te overtuigen van ons eigen gelijk. Daartoe trekken we allerlei strategieën uit de kast.^{26,27,28} We verwijzen naar feiten die ons standpunt kracht bijzetten (*onderzoek wijst uit...*), of we beroepen ons juist op uiterst persoonlijke, en daarom moeilijk te weerleggen ervaringen (*ik sprak vorige week een boer die zei...*). We gebruiken disclaimers (*ik ben geen politicus, maar wat ze daar in Den Haag aan het doen zijn...*), sterke, beeldende taal (*plofkip*) en veel bijvoeglijke naamwoorden (*perfecte landbouwgrond moet verdwijnen voor een onnozel stukje wilde troep*).

Spijtig genoeg maken dergelijke pogingen om mensen te overtuigen alleen maar indruk op de mensen die het er toch al mee eens zijn. Mensen die er anders over denken, voelen zich niet gehoord, in een hoek gezet en soms zelfs beledigd of beschuldigd. En zo dragen gesprekken – veelal onbedoeld – bij aan de toenemende polarisatie die we in de huidige samenleving ondervinden op tal van terreinen, inclusief de manier waarop we een gezonde samenleving zouden moeten bewerkstelligen.²⁹

Naar een gezonde samenleving

Gemakkelijk is het dus niet om de samenleving zodanig te herordenen dat we onszelf anders gaan verhouden tot onze fysieke omgeving. Maar het is niet onmogelijk. Het ervaren ongemak met de huidige problemen is steeds vaker onderwerp van de dagelijkse

gesprekken die mensen met elkaar voeren. Gesprekken waarin de toekomst wordt voorbereid, omdat nieuwe ideeën en gedachten over te bewandelen routes worden geëxploreerd en bediscussieerd. Drie richtinggevend overwegingen werk ik hier nader uit.

Nieuw ecologisch bewustzijn

Milieufilosofen leren ons dat aan verschillende houdingen van mensen ten opzichte van de natuur verschillende wereldbeelden ten grondslag liggen.³⁰ Een eerste wereldbeeld beschouwt de natuur vanuit een hiërarchie. Onderaan staan de lagere planten en mineralen, dan komen de hogere planten, gevolgd door de ongewervelde dieren, de gewervelde dieren, de zoogdieren, met uiteindelijk de mensen aan de top. Het doel van alle levende wezens is een hogere vorm te dienen. Vanuit dit wereldbeeld is de mens heerser van de natuur en dient de natuur de mens.

Een tweede wereldbeeld ziet de mens als beschermer en verzorger van de natuur. Dit vinden we onder meer terug in de christelijke traditie. God heeft de natuur geschapen, de mensen mogen er gebruik van maken, maar ze moeten er ook goed voor zorgen. Overigens ontaardt deze christelijke houding ten opzichte van de natuur niet zelden in dominantie, leidend tot regelrechte vernieling van de natuur. Zo zien christelijke groepen in de vs schaliegas als een door God gegeven grondstof. Die bodemschat niet te exploiteren zou een arrogante afwijzing zijn van wat voor de mens is bestemd.⁹

In andere, veelal niet-westerse samenlevingen worden mensen en natuur beschouwd als partners van elkaar. In dit derdewereldbeeld is nog steeds sprake van een duidelijk onderscheid, maar mens en natuur zijn even belangrijk. Ze staan naast elkaar.

Vanuit een vierde wereldbeeld zijn mensen participanten in de natuur. De natuur wordt beschouwd als een samenhangend systeem waarin alles met alles is verbonden en waar mensen onderdeel van uitmaken. Als we respect hebben voor de natuur, hebben we

dat dus ook voor onszelf, en omgekeerd. We herkennen hierin het hoogste stadium van contact met de natuur, zoals Cees van Woerkum dat heeft beschreven, evenals de manier waarop Pius Mosima de relatie tussen mensen en hun omgeving beziet.

Waar de mensen zich in de afgelopen 2000 jaar redelijk consequent hebben opgesteld als heersers over de natuur – met op zijn best een enkel moment als beschermers – zien we in de afgelopen decennia een toenemende neiging onszelf te beschouwen als participanten in de natuur. Volgens ecooloog en filosoof Matthijs Schouten vindt op dit moment inderdaad een verschuiving plaats van een antropocentrische benadering naar een ecocentrische benadering van de natuur. De vraag is hoe we dit nieuwe ecologische bewustzijn kunnen omzetten in handelen.

De milieufilosoof Timothy Morton onderscheidt in zijn boek *Duister Ecologie*³¹ drie fasen van een proces waarin een nieuw ecologisch bewustzijn kan worden ontwikkeld.³² De eerste fase begint met een depressie als we ons realiseren wat we de aarde en daarmee onszelf hebben aangedaan. Dit gevoel gaat in de tweede fase over in het ongemakkelijke gevoel van de complexiteit van het geheel en hoe ingewikkeld het is om bestaande structuren te doorbreken die ons onduurzame gedrag voor een belangrijk deel sturen. De derde fase uit zich in wat Morton ‘duistere zoetheid’ noemt: we laten ons inspireren door de kunst, de muziek en alles wat maar enigszins afwijkt van de dagelijkse gang van zaken. Dit hoeft nog niet meteen te resulteren in een nieuw ecologisch bewustzijn en de grote problemen lossen we er ook nog niet mee op, maar het draagt wel bij aan de nodige relativering. Daarnaast leidt het wellicht tot enige terughoudendheid ten aanzien van het ongebreidelde materialisme en consumentisme waar Erich Fromm en zijn collega’s van de Frankfurter Schule decennia geleden al voor waarschuwden.

Nieuwe gesprekken, nieuwe taal

Om onze leefomgeving weer gezond te maken moeten we minder vliegen, minder vlees eten, minder energie verbruiken en minder consumeren. Het is belangrijk ons te realiseren dat taal mee richting geeft aan ons handelen, want ook hier ligt een veranderingspotentieel.³³ We dragen bij aan het herstellen van de verbinding met de natuur, simpelweg door ons bewust te worden van wat bepaalde termen teweegbrengen en door anders te praten over natuur. Nieuwe taal, nieuwe woorden, het helpt. Zoals de antropoloog Paul Bate stelt: 'Als je wilt dat mensen anders gaan denken, dan moet je zorgen dat ze anders gaan praten.'³⁴ Het is frappant hoezeer het onderwerpen van de natuur ingebakken zit in ons taalgebruik. Denk aan woorden als meeuwenoverlast, muizenplaag, rattengif of onkruid. Ze lijken normaal, maar dat zijn ze niet. Dergelijke woorden tonen vooral de normaliteit van onze dominantie over andere bewoners van onze planeet. En telkens wanneer dergelijke woorden onproblematisch worden gebruikt, wordt die normaliteit gereproduceerd.

Meer algemeen kunnen we de gesprekken die we met elkaar voeren, verbeteren. Vooral de gesprekken die we (moeten) voeren met mensen die fundamenteel anders denken, maar waar we wel afhankelijk van zijn om een herordening ten behoeve van een gezonde samenleving tot stand te brengen. 'Het allerbelangrijkste voor de toekomst is om de barrières tussen de mensen af te breken, zodat we in staat gesteld worden om als één intelligent wezen op te treden,' aldus kwantumfysicus en dialoogbeoefenaar David Bohm.^{35,36} De uitdaging is dan om een discussie of een debat om te buigen tot een dialoog waarin het niet gaat om winnen, maar om 'de kunst van het samen nadenken'. De kans dat gesprekken met andersdenkenden constructiever verlopen, wordt aanzienlijk vergroot wanneer we de principes van een ware dialoog in acht nemen:

- luister met aandacht en respect naar de ander;
- stel vragen en vraag net zo lang door tot de ander zich gehoord voelt en jij precies begrijpt wat de ander bedoelt;
- erken meerdere perspectieven: als ik gelijk heb, hoeft de ander nog geen ongelijk te hebben;
- exploreer onderliggende aannames, normen, waarden en angsten, ook die van jezelf;
- eindig het gesprek met het formuleren van een gezamenlijk overeengekomen vervolgstap.³⁷

Kortom, als we ons beter bewust zijn van de betekenis van uitingen van anderen, en vooral die van onszelf, en als we ons toeleggen op het leren voeren van een ware dialoog, dan kunnen wederzijdse afhankelijkheden opnieuw worden vormgegeven, zodanig dat herordening van structuren die een gezonde samenleving in de weg zitten, gemakkelijker kan worden gerealiseerd.

Nieuwe inrichting van democratische besluitvorming

Een derde overweging betreft de manier waarop wij onze samenleving hebben ingericht en met name de plaats die niet-mensen daarin wordt toebedeeld. De Franse filosoof Michel Serres stelt een ‘ecologisering’ van onze democratie voor, waarin de belangen van niet-mensen niet zozeer ‘worden meegenomen’, maar volwaardig onderdeel zijn van het systeem van besluitvorming.^{38,39} In het verlengde daarvan heeft zijn collega Bruno Latour het Parlement van de Dingen geïntroduceerd, een platform voor gesprekken tussen mensen, dieren, planten en dingen waarin de waarden (niet de waarde!) van dieren, planten en dingen een plek krijgen. Denk aan de belangen van bijvoorbeeld de oceaan, het bos, de rivier en de stenen. Tegelijkertijd moeten we toe naar dialogische onderhandelingen waarin zorg voor de ander centraal staat: problemen zijn pas opgelost wanneer dat geldt voor alle betrokkenen, dus ook voor de

niet-mensen. Vanuit deze gedachte is in 2018 de ‘Ambassade van de Noordzee’ opgericht, een initiatief waarin wordt onderzocht hoe algen, vissen en andere Noordzeebewoners een stem kunnen hebben om mee te praten over de toekomst van de Noordzee. Faber en Van Leeuwen noemen de Ambassade van de Noordzee ‘een democratisch en juridisch experiment op het raakvlak van kunst, filosofie en wetenschap, vanuit het idee dat we radicaal andere denkwijzen nodig zullen hebben’.⁴⁰

In de afgelopen jaren hebben de rivier de Whanganui in Nieuw-Zeeland, het Amazonegebied in Colombia en Lake Erie in de Verenigde Staten rechtspersoonlijkheid toegekend gekregen. In een aantal landen is inmiddels het begrip ecocide opgenomen in wetgeving, met als gevolg dat grootschalige vernietiging van natuur wordt beschouwd als crimineel gedrag en dus wordt veroordeeld. Deze initiatieven passen binnen een opkomende beweging die pleit voor integrale rechten van natuur en zoekt naar nieuwe beginselen ter bescherming van natuur en de plaats van mensen daarbinnen.

Zeker zo belangrijk is het betrekken van toekomstige generaties. Terwijl de acties en besluiten van de huidige generatie van grote invloed zijn op de toekomst van onze kinderen en kleinkinderen worden hun rechten in de representatieve democratie tot nu toe genegeerd. In zijn nieuwste boek *De goede voorouder* buigt politicus Roman Krznaric zich over de vraag hoe we de toekomstige generaties een stem kunnen geven.⁴¹ Hij beschrijft aansprekende experimenten op dit gebied, zoals *Future Design* in Japan, een politieke beweging die pogingen doet de belangen van toekomstige generaties mee te laten wegen in de politieke besluitvorming. Dit gebeurt onder meer in burgerraden waarin de ene groep deelnemers het standpunt van de huidige inwoners inneemt en een andere groep zich inbeeldt dat ze de toekomstige inwoners zijn. Het blijkt dat de laatste groep kwesties als klimaatverandering, maar ook gezondheid op radicalere en progressievere wijze meenemen in hun

standpunten. Wales heeft inmiddels een ‘Commissaris voor de toekomstige generatie’. Er ligt een wetsvoorstel klaar om zo’n Commissaris voor het hele Verenigd Koninkrijk aan te stellen. Het zijn voorbeelden van initiatieven die helpen ons te verplaatsen in toekomstige generaties die navolging verdienen.

Verbonden met alle anderen

In dit hoofdstuk hebben we het streven naar een gezonde samenleving beschouwd vanuit een socio-ecologisch perspectief. We hebben gezien hoe we in de loop van de geschiedenis het vermogen om ons te verbinden met de natuur, met andersdenkenden en wellicht ook met onszelf voor een belangrijk deel zijn kwijtgeraakt. Zoals de gedragswetenschapper Kahane zegt: ‘Onze vernietiging van inheemse gemeenschappen wereldwijd en onze haast om ecosystemen te vernietigen waarvan al onze gemeenschappen afhankelijk zijn, vloeien voort uit het feit dat we niet meer verbonden zijn met elkaar en de aarde.’⁴² Intussen zit onze superieure verhouding tot de natuur ingebakken in nagenoeg alle structuren en systemen waarmee wij onszelf hebben omringd.

Willen we werkelijk een gezonde samenleving realiseren die gebaseerd is op respect voor al wat leeft, dan moeten we flink aan het werk. Het goede nieuws is dat we kunnen aansluiten bij wat al gaande is. Vele voorbeelden laten zien dat persoonlijke ontmoetingen met andersdenkenden vooroordelen wegnemen en solidariteit stimuleren. Er zijn talrijke initiatieven van mensen die met liefde en passie aandacht en zorg besteden aan de leefomgeving en daartoe nieuwe relaties ontwikkelen. Kunst, literatuur en muziek, maar ook wetenschap en filosofie bieden reflectie en inspiratie. Het is een prettige gedachte dat we niet groot hoeven te denken om een bijdrage te leveren aan een gezonde samenleving waarvan, in de woorden van Erich Fromm ‘... de leden waarlijk hun kinderen, hun naasten, alle mensen maar ook zichzelf en de gehele natuur kunnen

liefhebben, waarin ze zich met alle anderen verbonden kunnen voelen en desondanks het gevoel van een eigen persoonlijkheid en integriteit kunnen bewaren'. We zijn het aan onszelf, de planeet en de toekomstige generaties verplicht om hier ons uiterste best voor te doen.

Literatuur & noten

1. Fromm, E. (1958). *De gezonde samenleving. Psychopathologie van democratie en kapitalisme*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
2. Latour, B. (2017). *Oog in Oog met Gaia*. Acht lezingen over het nieuwe klimaatregime, vert. Rokus Hofstede en Katrien Vanden Berghe. Octavo, 2017.
3. Van Woerkum, C. (2003). 'Organisaties in hun biotoop: over de communicatie van organisaties'. Wageningen: Wageningen University, inaugurele rede.
4. Wulf, A. (2015). *The Invention of Nature: Alexander Humboldt's New World*. New York: Alfred A. Knopf.
5. Charles & Louv (2009). 'The Ecology of Hope: Natural Guides to Building a Children and Nature Movement'. *Journal of Science Education and Technology*, 18(6), 467-475.
6. Woolley, H. & E. Griffin (2015). 'Decreasing experiences of home range, outdoor spaces, activities and companions: changes across three generations in Sheffield in north England'. *Children's geographies*, 13(6), 1-15.
7. Bergh, M. van den (2017). *Mental Health Benefits of Green Spaces*. Amsterdam, Vrije Universiteit, dissertatie.
8. Pearson, D. & Craig, T. (2014). 'The great outdoors? Exploring the mental health benefits of natural environments'. *Frontiers in Psychology*. DOI:10.3389/fpsyg.2014.01178.
9. Van Woerkum, C. (2018). *In contact met de natuur*. Utrecht: Uitgeverij IJzer.
10. Prinses Irene der Nederlanden (2020). 'Hoe keren wij het Antropoceen? 21e Victor Westhofflezing', gehouden op 29 mei 2019. Nijmegen, Radboud Universiteit, Instituut for Water and Wetlands Research.
11. Mosima, P (2018), 'Depression in different cultures, Radboud Reflects', lezing in LUX, 9 april 2018, Nijmegen.
12. Rousseau, J.-J. ([1755], 2002). *Vertoog over de Ongelijkheid*. Amsterdam: Boom.
13. Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen. Een nieuwe geschiedenis van de mens*. Uitgeverij De Correspondent, 136-142.

14. Diamond, J. (2000). *Zwaarden, paarden en ziektekiemen; de ongelijkheid in de wereld verklaard*. Utrecht: Het Spectrum.
15. Mooij, A. (2001). *Van Pest to Aids; vijf eeuwen besmettelijke ziekten in Amsterdam*. Uitgeverij Thoth.
16. Smits, R. (2002). 'Innovation studies in the 21st century: Questions from a user's perspective'. *Technological Forecasting and Social Change*, 69(9), 861-883.
17. Elias, N. (1982). *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken (2)*. Utrecht: Het Spectrum.
18. Aarts, N. (2018). 'Dynamiek en dependentie in socio-ecologische interacties'. Nijmegen, Radboud Universiteit: inaugurele rede.
19. Stacey, R. (2007). 'The challenge of human interdependence. Consequences for thinking about the day to day practice of management in organizations'. *European Business Review*, 19(4), 292-302.
20. Hardin, G. (1968). 'The tragedy of the commons'. *Science*, 162, 1243-1248.
21. Sharot, T. (2017). *Dingen gedaan krijgen. Hoe je met hersenwetenschap mensen kan beïnvloeden*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas Contact.
22. Effron, D. (2018). 'It could have been true: How Counterfactual Thoughts Reduce Condemnation of Falsehoods and Increase Political Polarisation'. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 44(5), 729-745.
23. Christakis, N.A. & Fowler, J.H. (2007). 'The spread of obesity in a large social network over 32 years'. *The New England Journal of Medicine*, 357, 370-379.
24. Christakis, N.A. & Fowler, J.H. (2008). 'The collective dynamics of smoking in a large social network'. *The New England Journal of Medicine*, 358, 2249-2258.
25. Janis, I. (1982). *Groupthink, Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascos*. Boston, Houghton Miffling Company.
26. Haslam, S.A. (2001). *Psychology in Organizations; the Social Identity Approach*. Londen, Sage Publications.
27. Van Herzele, A., Aarts, N. & Casaer, J. (2015). 'Wildlife comeback in Flanders: tracing the fault lines and dynamics of public debate'. *European Journal for Wildlife Research*. DOI:10.1007/s10344-015-0925-5.
28. Van Herzele, A. & Aarts, N. (2019). 'Arguing along fault lines: a rhetoric of public debate over wildlife comeback'. *Conservation & Society*, 17(4), 343-354.
29. Aarts, N., Ruysenaars, B., Steuten, C., & Herzele, A. van (2015). 'Natuur en Beleid Betwist. Een analyse van de aard en het verloop van online discussies over implementatie van natuurbeleid in Nederland'. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Working Paper nr 9.

30. Aarts, N. (2015). 'The Art of Dialogue'. Wageningen, Wageningen University: inaugurele rede.
31. Drenthen, M. (2018). *Natuur in mensenland. Essays over ons nieuwe cultuurlandschap*. KNNV Uitgeverij.
32. Morton, T. (2018). *Duistere ecologie; voor een logica voor de toekomstige eco-existentie*. Amsterdam: Boom.
33. Boutellier, H. (2019). 'Is het Antropoceen bestuurbaar? Pragmatische aantekeningen bij een nieuw tijdperk'. *Beleid en Maatschappij*, 46(4), 455-463.
34. Molder, H. te & Potter, J. (Red.) (2005). *Conversation and Cognition*. Cambridge, Cambridge University Press.
35. Bate, P. (2004). 'The role of stories and storytelling in organizational change efforts: The anthropology of an intervention within a UK hospital'. *Intervention Research*, 1 27-42.
36. Bohm, D. (1990). *On dialogue*. New York, Routledge.
37. Senge, P., Scharmer, O., Jaworski, J., & Flowers, B.S. (2006). *Presence: Een ontdekkingsreis naar diepgaande verandering in mensen en organisaties*. Den Haag: Academic Service.
38. Aarts, N., & Molder, H. te (2017). *Spreek, zwijg, lach, hoor, zie, vraag en verwonder... Een inleiding in de dialoog*. Wageningen Universiteit / Radboud Universiteit, Centrum voor Dialoog.
39. Serres, M. (1992). *Het contract met de natuur*. Kampen / Kapellen: Kok Agora / DNB / Pelckmans
40. Faber, A., & Leeuwen, A. van (2019). 'Nieuwe instituties voor het Antropoceen'. *Beleid en Maatschappij*, 46(4), 463-473.
41. Faber, A., & Leeuwen, A. van (2019). 'Nieuwe instituties voor het Antropoceen'. *Beleid en Maatschappij*, 46(4), 469.
42. Krznaric, R. (2020). *De goede voorouder*. Utrecht, Uitgeverij Ten Have.
43. Kahane, A. (2010). *Power & Love. Een strategie voor blijvende verandering*. Den Haag, Sde Uitgevers bv.